
Inhoud

Woord vooraf – 9

Ellen Kampman

Ten geleide – 11

Jeanne Vogel, Sandra Beijer, Peggy Delsink, Niki Doornink, Herma ten Have en Rianne van Lieshout

Deel I Algemeen

Hoofdstuk 1 Epidemiologie – 17

Sandra Beijer

Hoofdstuk 2 Preventie – 23

Sandra Beijer

Hoofdstuk 3 Ziekte en behandeling – 33

Jeanne Vogel en Wouter Vogel

Hoofdstuk 4 Voeding – 47

Sandra Beijer, Harriët Jager-Wittenaar en Jeanne Vogel

Hoofdstuk 5 Voedingsbehoefte en voedingsadvies – 63

Sandra Beijer, Peggy Delsink, Niki Doornink, Herma ten Have, Rianne van Lieshout en Jeanne Vogel

Hoofdstuk 6 Beweging – 81

Yvette Kilian, Rianne van Lieshout en Martijn Stuiver

Hoofdstuk 7 Supplementen – 99

Sandra Beijer en Merel van Veen

Hoofdstuk 8 Specifieke klachten – 115

Niki Doornink, Herma ten Have en Anne Wipkink

Hoofdstuk 9 Klinische voeding – 161

Niki Doornink, Cora Jonkers en Herma ten Have

Hoofdstuk 10 Voedingsbeleid – 189

Niki Doornink, Herma ten Have, Harriët Jager-Wittenaar en Saskia Kattemölle

Hoofdstuk 11 Ouderen – 215

Marjolanda Kennis en Lisette van Miert

Hoofdstuk 12 Comorbiditeit – 231

Peggy Delsink en Aline van Kempen

Hoofdstuk 13 Herstel en nazorg – 243
Herma ten Have, Marja Leermakers en Rianne van Lieshout

Hoofdstuk 14 Palliatieve zorg – 253
Marjolanda Kennis, Marja Leermakers en Jeanne Vogel

Hoofdstuk 15 Psychosociale zorg – 273
Ineke van Steen en Jeanne Vogel

Deel II Tumorspecifiek

Hoofdstuk 16 Hoofd-halskanker – 285
Sietske Huitema en Harriet Jager-Wittenaar

Hoofdstuk 17 Slokdarmkanker – 315
Elles Steenhagen

Hoofdstuk 18 Maagkanker – 335
Anneke Droop

Hoofdstuk 19 Pancreaskanker – 351
Karen Ottens-Oussoren en Vronika van Stigt

Hoofdstuk 20 Dikgedarmkanker – 373
Inge de Meer en Flora Tan

Hoofdstuk 21 Longkanker – 391
Vrouwke van Adrichem en Barbara van der Meij

Hoofdstuk 22 Borstkanker – 403
Rianne van Lieshout

Hoofdstuk 23 Kanker van de vrouwelijke geslachtsorganen – 419
Peggy Delsink, Marlies Lagendijk en Marjan Mullers

23A Eierstokkanker – 421

23B Baarmoederkanker en baarmoederhalskanker – 433

Hoofdstuk 24 Kanker van de urinewegen – 447
Marleen Ariëns en Sheena Tjon a Joe

24A Blaaskanker – 449

24B Prostaat­kanker – 463

24C Nierkanker – 475

Hoofdstuk 25 Kanker van bloed, beenmerg en lymfeklieren – 483
Ien Schlösser, Doris Kalter, Maaïke Somer en Barbara van der Meij

25A Acute leukemie – 487

25B Chronische leukemie – 511

25C Maligne lymfomen – 517

25D Multipel myeloom – 531

Hoofdstuk 26 Huidkanker – 541

Niki Doornink en Esther Heijkoop

Hoofdstuk 27 Hersentumoren – 549

Angelique Klopman en Miriam van der Werf

Hoofdstuk 28 Schildklierkanker – 559

Hannie Spanjers en Corine van Zweeden

Hoofdstuk 29 Neuro-endocriene tumoren – 571

Sietske Huitema en Bea Sijtema

Hoofdstuk 30 Kanker bij kinderen – 585

Monique Dijsselhof en Mieke Tummers-Boonen

Deel III Bijlagen

Bijlage 1 Screeningsinstrumenten ondervoeding – 607

Bijlage 2 Stoma's – 617

Bijlage 3 Stadiëring van tumoren – 619

Bijlage 4 Functieschalen – 623

Bijlage 5 Websites en informatiebronnen – 625

Bijlage 6 Hygiënische voedingsrichtlijn – 631

Personalia – 635

Register – 637

Woord vooraf

Vijf jaar geleden mocht ik het voorwoord schrijven van de eerste uitgave van *Handboek voeding bij kanker*. Ik schreef toen vol overtuiging: 'Eindelijk een leesbaar en bruikbaar boek met uitgebreide concrete en actuele voedingsadviezen voor mensen met kanker!' Ik bleek niet de enige met die overtuiging. Dit handboek wordt inmiddels zeer gewaardeerd door diëtisten, oncologie-verpleegkundigen, artsen en hun opleiders. Om de kwaliteit te handhaven, zijn de auteurs aan de slag gegaan met de geactualiseerde, tweede druk die nu voor u ligt.

Dit handboek is van groot belang voor de ondersteuning van patiënten tijdens en na de behandeling van kanker. Veel wordt geschreven, gezegd en gespeculeerd over de juiste voeding. Maar veelal berust dit niet op wetenschappelijke feiten en/of jarenlange ervaring in de beroepspraktijk. Dit handboek gaat juist wel uit van feiten en ervaring en neemt daarbij de nieuwste inzichten mee.

De afgelopen jaren heeft de oncologische diëtetiek niet stilgezeten. Al schrijvend merkten zowel de redactieleden als overige de auteurs dat in een paar jaar veel meer dan verwacht was veranderd in de zorg voor de voeding van de kankerpatiënt. Inmiddels is voeding bij kanker ook in de reguliere zorgpraktijk ingebed. In de wetenschap is er nu volop aandacht voor de rol van voeding tijdens behandeling, voor de interactie met de therapie, voor het verlagen van het risico op terugkeer van de tumor, en voor het ontstaan van comorbiditeiten, zoals hart- en vaatziekten en diabetes. Ook staat de kwaliteit van leven meer op de voorgrond en is er aandacht voor wat voeding betekent voor patiënten op weg naar herstel, en voor patiënten die onder ogen moeten zien dat zij niet meer van kanker zullen genezen.

Voeding is de basis voor een optimale balans tussen spier- en vetmassa, om spierkracht te behouden, en om osteoporose en chronische ontstekingen tegen te gaan. Daarvoor is niet alleen een goede voeding, maar zeker ook voldoende beweging belangrijk. Een goede samenwerking tussen de diëtist en de fysiotherapeut is daarom essentieel. Deze aandacht voor voeding en beweging zien we steeds meer in de zorg, in het onderzoek, en daarom ook in dit handboek. Niet alleen is er een nieuw, uitgebreid hoofdstuk 'Beweging en voeding', ook is de aandacht voor beweging en training doorgevoerd in alle tumorspecifieke hoofdstukken bij de voedingsmaatregelen en -adviezen voor de voedingstoestand.

Aan de totstandkoming van dit handboek hebben 43 auteurs meegewerkt, ieder met jarenlange ervaring in hun eigen deelgebied van de oncologie. De meeste auteurs van de eerste druk hebben ook nu weer meegewerkt en hebben hun hoofdstuk aangepast aan de nieuwste inzichten. Er is een duidelijke inhaalslag bezig op het gebied van de voedingszorg voor kankerpatiënten, maar we zijn er nog niet: er is nog veel onduidelijk, en grootschalig, goed uitgevoerd onderzoek blijft noodzakelijk. De nieuwste trends in het onderzoek en de doorlopende discussies zijn in dit handboek meegenomen, waarbij aannamen met de nodige voorzichtigheid en voorbehouden zijn aangeduid.

Vragen van patiënten verschillen nog weleens van die van de zorgverleners. Daarom doet de patiënt in deze versie van het handboek mee. Op de website voedingenkankerinfo.nl, een samenwerking tussen de Landelijke Werkgroep Diëtisten Oncologie (LWDO), het Integraal Kankercentrum Nederland (IKNL) en Wageningen University, zijn sinds de lancering in 2014 veel vragen binnengekomen over voeding bij kanker. Een selectie van deze vragen is in aparte tekstblokjes opgenomen: de patiëntenvragen.

Dit is een handboek voor en uit de praktijk, dat een leemte vult wat betreft voeding tijdens en na de behandeling van kanker. Een boek om veelvuldig te raadplegen dat niet in uw boekenkast mag ontbreken.

Wageningen, maart 2016

Dr. Ellen Kampman, voedingskundige en epidemioloog, persoonlijk hoogleraar Voeding en Kanker aan Wageningen University, Alpe D'Huzes hoogleraar Voeding bij Kanker aan de Vrije Universiteit Amsterdam, en leerstoelhouder Voeding en Ziekte aan Wageningen University.

Personalia

- V. (Vrouwke) van Adrichem, diëtist longziekten en radiotherapie, sectie Diëtetiek en Voedingswetenschappen, VU medisch centrum, Amsterdam.
- M. (Marleen) Ariëns, diëtist oncologie, Diëtetiek, Antoni van Leeuwenhoek, Amsterdam.
- Dr. S. (Sandra) Beijer, dietist - senior onderzoeker, afdeling onderzoek Integraal Kankercentrum Nederland, Utrecht.
- P. (Peggy) Delsink, diëtist oncologie, Elisabeth-TweeSteden ziekenhuis, locatie TweeSteden ziekenhuis, Tilburg.
- N. (Niki) Doornink, diëtist maag-, darm- en leverziekten, coördinator onderwijs, Diëtetiek, AMC, Amsterdam.
- A. (Anneke) Droop, diëtist heelkunde en intensive care, dienst Diëtetiek, LUMC, Leiden.
- Drs. M. E. (Monique) Dijsselhof, diëtist kindergeneeskunde/klinisch epidemioloog, Diëtetiek, AMC/ Emma Kinderziekenhuis, Amsterdam.
- Drs. H. (Herma) ten Have, diëtist oncologie, Diëtetiek, Careyn, Utrecht.
- E. (Esther) Heijkoop, diëtist algemene oncologie en radiotherapie, Diëtetiek, Antoni van Leeuwenhoek, Amsterdam.
- S. (Sietske) Huitema, diëtist UMCG Comprehensive Cancer Center, Groningen.
- Dr. H. (Harriët) Jager-Wittenaar, Lector Clinical Malnutrition and Healthy Ageing, en docent Voeding en Diëtetiek, Hanzehogeschool Groningen en diëtist-onderzoeker afdeling Kaakchirurgie, UMCG, Groningen.
- C.F. (Cora) Jonkers-Schuitema, diëtist TPV&darmfalenteam AMC Amsterdam.
- D. (Doris) Kalter, diëtist oncologie en hematologie, Radboudumc, Nijmegen.
- S. (Saskia) Kattemölle-van den Berg, diëtist, docent Voeding en Diëtetiek, Hogeschool Arnhem en Nijmegen, Nijmegen.
- E.A. (Aline) van Kempen, diëtist oncologie en radiotherapie, Diëtetiek, ziekenhuis Rijnstate, Radiotherapiegroep, Arnhem.
- M.A.J.M. (Marjolanda) Kennis, diëtist oncologie en radiotherapie, Instituut Verbeeten, Tilburg, diëtist zorg- en behandelcentra, De Wever, Tilburg, en praktijkondersteuner somatiek & ouderenzorg, Tilburg.
- Y. (Yvette) Kilian, (sport)diëtist, oncologie 1ste lijn, Dieetistopsport, Zoetermeer.
- A. M. (Angélique) Klopman, diëtist neurologie, sectie Diëtetiek en Voedingswetenschappen, VU medisch centrum, Amsterdam.
- M.E. (Marlies) Legendijk, diëtist hoofd-halsoncologie en radiotherapie, dienst Diëtetiek, LUMC, Leiden.
- J.M.P. (Marja) Leermakers-Vermeer, diëtist hoofd-halsoncologie, Diëtetiek, Divisie Interne Geneeskunde en Dermatologie, UMC, Utrecht.
- Drs. R. (Rianne) van Lieshout, diëtist klinische oncologie en dagbehandeling, Paramax, Máxima Medisch Centrum, Veldhoven.
- I.C. (Inge) de Meer, diëtist chirurgie, Diëtetiek, AMC, Amsterdam.
- Dr. ir. B.S. (Barbara) van der Meij, diëtist-onderzoeker oncologie, Diëtetiek en Voedingswetenschappen, VU medisch centrum, Amsterdam.
- Drs. M. (Marjan) Mullers, diëtist chirurgie en oncologie, Maastricht UMC+, Maastricht.
- J. M. (Lisette) van Miert-Verhoef, diëtist oncologie en radiotherapie, Instituut Verbeeten, Tilburg.
- K. (Karen) Ottens-Oussoren, diëtist gastro-intestinale oncologische chirurgie, sectie Diëtetiek en Voedingswetenschappen, VU medisch centrum, Amsterdam.
- I. (Ien) Schlösser, diëtist hematologie, Diëtetiek, Erasmus MC Kanker Instituut, Rotterdam.

- V. (Vronica) van Stigt-Frenken, diëtist chirurgie, longziekte, longtransplantatie, Erasmus MC Centrumlocatie Rotterdam.
- M. (Maaïke) Somer, diëtist hematologie, Diëtetiek, Divisie Interne Geneeskunde en Dermatologie, UMC Utrecht, Utrecht.
- J.H.M. (Hannie) Spanjers, diëtist kindergeneeskunde, aandachtsgebied onderzoeksdiëten, coördinator team diëtetiek, Reinier de Graaf, Delft.
- I. (Ineke) van Steen, diëtist oncologie en hematologie, Diëtetiek, Amphia ziekenhuis, Breda en 1 eerstelijnspraktijk VodiMed, Breda
- E. (Elles) Steenhagen, diëtist gastro-intestinale oncologische chirurgie, Diëtetiek, Divisie Interne Geneeskunde en Dermatologie, UMC Utrecht, Utrecht.
- B. (Bea) Sijtema, diëtist UMCG Comprehensive Cancer Center, Groningen.
- Dr. M. M. (Martijn) Stuiver, fysiotherapeut-klinisch epidemioloog, Antoni van Leeuwenhoek, Amsterdam en universitair docent Master Evidence Based Practice in Healthcare, AMC - Universiteit van Amsterdam.
- F.M. (Flora) Tan, diëtist chirurgie en oncologie, Diëtetiek, AMC, Amsterdam.
- Drs. S. (Sheena) Tjon a Joe, diëtist oncologie, Diëtetiek, Antoni van Leeuwenhoek, Amsterdam.
- M.P.W. (Mieke) Tummers-Boonen, docent Coschap Moeder en Kind Universiteit Maastricht, Faculty of Health, Medicine and Life Sciences. Voorheen diëtist kindergeneeskunde, gynaecologie en obstetrie, Maastricht UMC+, Maastricht en docent/cursusleider post HBO kindervoeding en -diëtetiek Hogeschool Arnhem en Nijmegen, Nijmegen.
- Ir. M. R. (Merel) van Veen, diëtist/voedingswetenschapper, afdeling onderzoek, Integraal Kankercentrum Nederland, Utrecht.
- A.T.M. (Jeanne) Vogel-Boezeman, oncologie diëtist, redacteur Voeding & Kankerinfo Utrecht, voorheen consulent diëtetiek Integraal Kankercentrum Zuid, Eindhoven.
- Dr W.V. (Wouter) Vogel, nucleair geneeskundige en AIOS radiotherapie, Antoni van Leeuwenhoek, Amsterdam.
- G.M. (Miriam) van de Werf, diëtist neurocentrum en TPV darmfalenteam AMC, Amsterdam.
- A. (Anne) Wipkink-Bakker, voorheen stafdiëtist maag-, darm- en leverziekten en oncologie, LUMC, Leiden.
- C.C. (Corine) van Zweeden-van Leeuwen, diëtist diabetes mellitus, maag-, lever- en darmziekten en oncologie, aandachtsgebied onderzoeksdiëten, Reinier de Graaf, Delft.